ئابدۇكېرىم رەھمان

لوپنۇر زىيارىتىدىن تۇغۇلغان ھېسلار

مەن ئانا تارىمنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان سىرلىق «يېشىل كارىدور» — لوپنۇرنى ئۈچ نۆۋەت زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن.

بىرىنچى قېتىم ئۇستازىم مۇھەممەد زۇنۇن بىلەن 1978-يىلى 8-ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئېتنوگرافىيە ۋە فولكلور بايلىقلىرىنى قېزىش، توپلاش نىشانلانغان ئىلمىي تەكشۈرۈش پىلانىمىزنىڭ تۇنجى بېكىتى — لوپنۇردا بىر ئاي تۇرغانىدۇق. بۇ يىللار تېخى ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ يارىسى تولۇق ساقايمىغان، ئىدىيەۋى بۇرۇقتۇرمىلىقتىن قۇتۇلمىغان مەزگىللەر ئىدى. ئىلىم روھى جىنچىراغىنىڭ نۇرىدەك پىلىلداپ تۇرغان ئاشۇ يىللاردا لوپنۇرنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت شارائىتلىرىمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ھەتتا ناھىيە بازىرىدا بىرەر مېھمانساراي، تاماقخانا، يۇرت-مەھەللىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش يوللىرىمۇ يوق ئىدى. بىزنىڭ 30 ياشتىن ھالقىغان قىران چاغلىرىمىز بولغاچقا، سەپىرىمىزدىكى ھەرقانداق مۇشكۈلاتلار ئىرادىمىزنى قىلچە تەۋرىتەلمىگەنىدى. بىز بەزىدە كالا ھارۋىسى، بەزىدە تەگىنە-قولۋاقلاردا ئولتۇرۇپ، بەزىدە پىيادە، بەزىدە ئات-ئېشەكلەرنى مىنىپ سازلىق ۋە قۇملۇق چىغىر يوللار بىلەن ئۇيقان ۋە قىبقى دەرياسى ئېقىنىدىكى لوپنۇرنىڭ ئەڭ

بىز باسقان يوللار

چەت يېزىلىرىدىن بولغان دۆڭقوتان ۋە قارچۇغا يېزىلىرىدىغىچە زىيارەت قىلغانىدۇق. بىز «ھالاكەت دېڭىزى» دەپ ئاتىلىدىغان تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدىكى بۇ «ھاياتلىق بوستانلىقلىرى»نى ئارىلاپ، ئۆمۈر بويى لوپنۇر بازىرىغىمۇ بېرىپ باقمىغان 110-120 ياشتىن ھالقىغان جۇشقۇن، روھلۇق بوۋاي-مومايلار بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ لوپنۇر دىيارىنىڭ ھەقىقەتەن ئىسمى-جىسمىغا لايىق ئۆزگىچە بىر مەدەنىيەت بەلبېغى، قويۇق مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا ئىگە جەلپكار بىر رايون ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدۇق. راستىنى ئېيتقاندا، كەسپىي نىشانەمدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنى تاللىشىم ۋە ئۆمۈرلۈك تەتقىقات يۆنىلىشى قىلىپ بەلگىلىشىمگە تۇنجى قېتىملىق مۇشۇ لوپنۇر تەسىراتى سەۋەب بولغانلىقى ئېنىق. دەرۋەقە، بۇگۈنىمىزدىن 35 يىل ئىلگىرىكى ئىزدەش يولىدا ئېلىپ بارغان بۇ ئەھمىيەتلىك لوپنۇر سەپىرى مېنىڭ مەدەنىيەت قىممەت قارىشىمنىڭ تىكلىنىشىگە ئاساس بولغانىدى. ئەنە شۇ زىيارەتنىڭ ھاسىلاتلىرى سۈپىتىدە يازغان «لوپنۇر ۋە لوپنۇرلۇقلار» ناملىق 15 مىڭ خەتلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1980-يىللىق 4-ساندا ئېلان قىلىنغان) بىلەن مەن تۇنجى قېتىم توپلاپ رەتلىگەن «قىزىلگۈلۈم» داستانى («تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1980-يىللىق سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان) قاتارلىقلار ئاشۇ يىللاردا ھەر مىللەت ئىلمىي خادىملىرى ئارىسىدا «لوپنۇر قىزغىنلىقى»نى قوزغىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن

مۆيدىن سايىت قاتارلىق يەرلىك ئەدىبلەر ئۆز يۇرتىنىڭ ئەۋزەل شارائىتىدىن پايدىلىنىپ يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن بۇ سىرلىق ماكاننى چوڭقۇر قېزىپ، لوپ ئەل ئىچى ئەدەبىياتى ھەققىدە بىر قانچە ئەھمىيەتلىك كىتابلارنى تۈزدى (ئۇلارنىڭ ئەمگىكىگە ئاپىرىن ئېيتىمەن). ئاشۇ 70 - يىللاردا رايونىمىزدا تېخى ئۈنئالغۇغا ئوخشاش ئاددىي خاتىرىلەش ئۈسكۈنىلىرىمۇ يوق ئىدى. بىز مەجبۇر تەسلىكتە ئاپتونوم رايونلۇق كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىنىڭ 20 كىلوگىرامدىن ئارتۇق كېلىدىغان كونىراپ كەتكەن بىر ماگنىتوفونىنى ئارىيەت ئېلىپ، ئۇنى ئۆشنىمىزگە ئارتىپ يولغا چىققاندۇق. ئەپسۇسكى، بۇ «قورال»ىمىز ناھىيە بازىرىدىن باشقا جايلاردا ئەسقاتمىدى. چۈنكى، لوپنۇرنىڭ يېزىلىرىغا تېخى توك تارتىلمىغانىدى. شۇڭا، نەق مەيدان سۆھبەت خاتىرىسىنى قەلەم - قەغەزگە تايىنىپ خاتىرىلەشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى. بىز لوپنۇر دىيالېكتىدىكى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى بىلمىگەچكە، ترانسكرىپسىيە شەكلىدە خاتىرىلىۋالاتتۇق، بىزگە ناتونۇش بولغان بۇخىل ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىنى پەقەت زىيارەت قىلغان پىشقەدەم بوۋاي - مومايلاردىن ۋە شېرىپ مۇسا (لوپنۇر ناھىيەلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا مەن بىلەن بىر قارار ساۋاقداش) قاتارلىق يەرلىك زىيالىيلاردىن قايتا - قايتا سوراپ يېزىۋالاتتۇق. مەن شۇ چاغدىلا لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ «تىلى»نىڭ بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگىچە بىر دىيالېكتى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدىم. ۋەھالەنكى، مەن تىلشۇناس بولمىغاچلىقىم ئۈچۈن بۇ دىيالېكتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن يېشىپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلاتتىم. تەلىيىمىزگە ئاتاقلىق تىل ئالىمىمىز، جاپاكەش ئۇستاز ـــ مىرسۇلتان ئوسمانوف ئاكا 1956 - يىلى مەزكۇر ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ئالاقىدار فونكسىيەلىك ئورگانلىرى بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان چوڭ كۆلەملىك تىل تەكشۈرۈش خىزمىتى جەريانىدا ئېرىشكەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا يازغان «لوپنۇر دىيالېكتى» ناملىق چوڭ مونوگرافىك ئەسەر 90 - يىللارنىڭ ئاخىرى نەشر قىلىنىپ، بۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇرغانىدى. شۇڭا لوپنۇرلۇقلار مىرسۇلتان ئاكىنى «ئىككىنچى ھېدىن ئاكا» دەپ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. دەرۋەقە، لوپنۇر مەدەنىيىتى ئۇيغۇر تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ۋە قىممەتلىك بىر زوننا.

تۇنجى قېتىملىق «لوپنۇر سەپىرى»دىن 30 يىل كېيىن (2007 - يىلى) لوپنۇرنى ئىككىنچى قېتىم زىيارەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. بۇ قېتىملىق زىيارەت جەريانىدا كۆرگەنلىرىم ۋە ئاڭلىغانلىرىمدىن قارىغاندا، لوپنۇر تەبىئىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسى ئېغىر بۇزۇلۇش تەقدىرىگە دۇچ كەلگەن، شۇ ۋەجىدىن لوپنۇرلۇقلارنىڭ روھىيەت قاتلىمىدا «يۇرتىمىز كىروران تىراگېدىيەسىگە يولۇقۇپ قالارمۇ؟» دېگەندەك ۋەھىمىلىك ئەندىشىلەر پەيدا بولغان. بۇ ئەندىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ھاياتلىق قان تومۇرى بولغان تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىنىڭ قۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىدەك رەھىمسىز رېئاللىق كەلتۈرۈپ چىقارغان.

تارىم دەرياسى تەڭرىتېغىنىڭ قار - مۇزلۇقلىرىدىن باشلىنىدىغان ئاقسۇ دەرياسى، پامىرنىڭ شەرقىدىكى قەشقەر - ساركۆل تاغ تىزمىلىرى بىلەن قاراقۇرۇم تېغىنىڭ جۇڭگورى مۇزلۇقلىرىدىن باشلىنىدىغان يەكەن دەرياسى ۋە قۇرۇم تېغىنىڭ قار - مۇزلۇقلىرىدىن باشلىنىدىغان خوتەن دەرياسىدىن ئىبارەت ئۈچ سۇ مەنبەسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. يەكەن دەرياسىنى تارىم دەرياسىنىڭ ئاساسلىق غولى دەپ قارىغاندا، بۇ ئانا دەريانىڭ ئېقىندىكى بۆركۆل (لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەسلىي نامى)گە قەدەر ئۇزۇنلۇقى 2200 كىلومېتىر كېلىدۇ. بىراق «تارىم» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ دەريا يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئۈچ دەريانىڭ قوشۇلغان جايىدىن بۆركۆلگىچە بولغان 1224 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بۆلەكنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بۆلەكتىكى دەريا ھاۋزىسىنىڭ مەيدانى 435 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى يەر شەكلى ۋە سۇ رايى ئالاھىدىلىككە ئاساسەن ئاقسۇ تەۋەلىكىدىكى ئارال شەھىرىدىن كۇچانىڭ خادا دۆڭ دېگەن يېرىگىچە بولغان قىسمى يۇقىرى ئېقىن، خادا دۆڭدىن لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ چارا دېگەن يېرىگىچە ئوتتۇرا ئېقىن، چارانىڭ تۆۋەن بۆلىكى تۆۋەن ئېقىن ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەرياسى ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى بولۇپ، ئاخىرقى مەنزىلگاھى

بۆركۆلگە كەلگەندە قۇملۇققا سىڭىپ كېتىدۇ. تارىم دەرياسى بويلىرى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى بوستانلىق مەدەنىيەت بۆشۈكى. بۇ دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 2 مىليون 622 مىڭ مو توغراقلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى لوپنۇر مەدەنىيەت چەمبىرىنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىن دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ تەبىئىي توغراقلىق رايونى بولۇپ، خۇددى يېشىل كارىدورغا ئوخشايدۇ. ئۇ ئەسىرلەردىن بۇيان قۇمنى تىزگىنلەپ، ھاياتلىق بوستاننى قوغداپ كەلگەن تەبىئىي جەڭگىۋار قاراۋۇلدۇر. لېكىن، بۇ ھاياتلىق ئېقىننىڭ ئېكولوگىيەسى زامان تەرەققىياتى بىلەن تەتۈر تاناسىپ ھالدا قاباھەتلىك بۇزۇلۇش تەقدىرىگە دۇچ كەلدى. 20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدا تارىم ئېقىنىدىكى ئوتتۇرىچە يىللىق سۇ مىقدارى 5 مىليارد 117 مىليون كۇب مېتىر بولغان بولسا، 90- يىللارغا كەلگەندە 2 مىليارد 188 مىليون كۇب مېترغا چۈشۈپ قالغان. تارىمنىڭ تۆۋەن ئېقىنى، يەنى چارا سۇ پونكىتىدىن ئۆتىدىغان سۇ مىقدارى 90- يىللارغا كەلگەندە 200 مىليون كۇب مېتىرغىمۇ يەتمىگەن. شۇنداق قىلىپ تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى قارارگاھى لوپنۇرنىڭ تىكەنلىك يېزىسىدىكى داشكۆل سۇ ئامبىرى قۇرۇپ كەتكەن، يىگەنسۇ (يۇرت — جاي ئىسمى)نىڭ تۆۋىنىدىكى 270 كىلومېتىردىن كۆپرەك ئۇزۇنلۇقتىكى بۆلەكتە تارىم ئېقىنىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغىنىغا 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت بولغان. ئومۇمىي مەيدانى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن چوڭراق بولغان داڭلىق بۆركۆل 1972- يىلىغا كەلگەندە سۇ مەنبەسى ئۈزۈلۈپ پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەن. ئەگەر ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىدىن ئىلگىرى لوپنۇر يېشىل كارىدورىنىڭ گۈللىنىشى ياكى خارابلىشىشىدا تەبىئىي ئامىللار ئاساسلىق رول ئوينىغان دېيىلسە، ئۇنىڭدىن كېيىنكى يېرىم ئەسىرلىك خارابلىشىشنى ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتكە قىلغان ۋاپاسىزلىق، رەھىمسىزلىك پوزىتسىيەسى (ئىككىلەمچى ئامىل) كەلتۈرۈپ چىقاردى دېيىشكە ھەقلىقمىز. چۈنكى، تارىم ھاۋزىسىدا 1954- يىلدىن باشلاپ قاراملىق بىلەن كەڭ كۆلەمدە «بوز يەر» ئېچىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، 1985- يىلغىچە يېشىل كارىدورنى يوقىتىش ھېسابىغا 1 مىليون مودىن كۆپرەك ئاتالمىش تېرىلغۇ يەر ئېچىلدى. نەتىجىدە تەبىئىي توغراقلىق كۆلىمى 75% ئازىيىپ كەتتى، تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن قۇرۇقتاغ قۇملۇقى ھەر يىلى ئۈچ ~ بەش مېتىرغىچە سۈرئەت بىلەن يېشىل كارىدورنى يۇتۇۋېلىپ، ئىككىنچى «كروران تراگېدىيەسى»نىڭ تەكرارلىنىشىغا ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى چېلىندى. بۇ ئاچچىق ھەقىقەتنى چوڭقۇر ھېس قىلغان مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى تارىم دەرياسى ۋادىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تۈزەش، تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىدىكى سۇنى راۋانلاشتۇرۇش، يېشىل كارىدورنى قوغداش ۋە كېڭەيتىشنى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە قويۇپ، 1997- يىلى «تارىم دەرياسىنى تۈزەش باش قوماندانلىق ئىشتابى»نى قۇردى ھەمدە ئۇنىڭ پىلانى ۋە كونكرېت تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ، بۇ چوڭ ئەل رايى قۇرۇلۇشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدىلا مەركەز مالىيەسىدىن 10 مىليارد 700 مىليون يۈەن مەبلەغ ئاجراتتى، مەركەزنىڭ يۈكسەك ئېتىبارى ۋە غەمخورلۇقى بىلەن ھالاكەتكە يۈزلەنگەن بۇ يېشىل كارىدور قىسقىغىنا ئون نەچچە يىل ئەچىدە قايتا ھاياتلىققا ئېرىشىپ، قۇرۇپ كەتكەن توغراقلار يېڭىدىن نوتىلاشقا باشلىدى. لېكىن، بۇ ھاياتلىقنى قوغداش پىلانىنىڭ مۇقەددىمىسى خالاس.

ئىككىنچى قېتىملىق لوپنۇر سەپىرىدە ھېس قىلغان يەنە بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ كۈچلۈك زەربىسىدە لوپنۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىمۇ ئۆزگىرىش، بۇزۇلۇشقا دۇچ كەلگەن. بۇ ھال لوپنۇرنىڭ ئۆزگىچە بولغان يەرلىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن دۇنيا كۆلەملىك زامانىۋى مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن توقۇنۇشتا ئىپادىلەنگەن. ياشاش شارائىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە قىممەت قاراشلىرىنىڭ يېڭىلىنىشى، تۇرمۇش رىتىمىنىڭ تېزلىشىشى، ئېلېكترونلۇق ئۈچۈر ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇملىشىشى قاتارلىق ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئامىللار سەۋەبىدىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مۇھىتى تارىيىپ، لوپنۇردىكى پېشقەدەم قوشاقچىلار (قوشاقچىلار) ۋە «ۋەقەشۇناس»لارنىڭ سانى ئازىيىپ كەتكەن ياكى ئايىغى ئۈزۈلۈشكە باشلىغان. تۆۋەندىكى زىيارەت خاتىرىسى بۇنىڭ دەلىلى:

خۇداغا شۈكۈر، لوپنۇر قوشاقچىلىرىنىڭ ئاخىرقى ئىز باسارى 76 ياشلىق تۇرسۇن قوشۇق ھازىرمۇ ناھايىتى

جۇشقۇن ۋە روھلۇق ياشاۋېتىپتۇ (ئەپسۇس، بىز ئۇچرىشىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن مەرھۇم ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ). تۇرسۇن قوشۇق بىلەن بولغان سۆھبەت مېنى چوڭقۇر ئويغا سالدى.

— بىز لوپنۇرلۇقلارنىڭ كۆكسى-قارنى لوپنۇر كۆلىدىنمۇ كەڭ ھەم سېخىي. يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھماندىن جېنىمىزنىمۇ ئايىمايمىز، — دەپ سۆز باشلىدى تۇرسۇن قوشۇق قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — راست گېپىمنى دېسەم مەن ئات ئۈستىدە گۈل سەيلىسى قىلىپ تەييارغا ھەييار بولىدىغان بەگزادە «ئالىم»لاردىن جاق تويدۇم، «بېيجىڭدىن كەلدىم، ئۈرۈمچىدىن كەلدىم» دەپ چوڭ-چوڭ ئورۇنلارنى شېپى كەلتۈرۈپ، يۇرتىمىزغا تەكشۈرۈشكە كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مېنى ئىزدەيدۇ، ماتېرىيال بەر دەپ قىستايدۇ. دەرۋەقە ساددىلىقىمدىن 50 يىلدىن بۇيان تەكلىماكاننىڭ قۇم-باياۋانلىرىنى پىيادە كېزىپ، چوپانلار بىلەن مال قوتانلىرىدا بىللە يېتىپ توپلىغان خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك تەۋەررۇكلىرىنى ئۇلاردىن ئايىمىدىم. شۇنداق قىلىپ مەن شەھەرلىكلەر نېمە تەلەپ قىلسا شۇنى ھازىرلاپ بېرىدىغان «ئېچىل سۇپۇرۇم»غا ئايلىنىپ قالدىم. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، ئۇلار ئەجىر سىڭدۈرمەي ئېرىشكەن بۇ ئولجىلارنى خام-خوتىلا يالماپ، لوپنۇر شېۋىسىدىكى «ئۇجۇلۇق (ئۇرۇق نامى)نى «ئۇچلۇق»، «تاشا» (ياقا، چەت)نى «قاشا»، «ھاگا»نى «ھاۋا»، «قاشۇق»نى «قوشۇق»، «قوشۇق»نى «قوشاق»، «ئابدان»نى «ئابدال»، «قامۇس» (تومۇز)نى «قومۇش»، «ئوتاچى» (تېۋىپ)نى «ئوتاقچى»، «ئاغداش» (بەزلەش)نى «ئالداش»، «ئوغچا» (باسماق)نى «ئولجا»، «چۆلمەك» (تۆگۆچ)نى «چولۇك»، «جۇسۇن» (سۆزۈك)نى «يۇسۇن»، «سەمەر» (يوشۇرۇن)نى «سەھەر» دەپ ئۆزگەرتىپ، چاپقىنى ئالىمەن دەپ جىرتاق قىلىپ قويدى. ھەتتا بۇنداق مەسئۇلىيەتسىزلىكنى ئاز دەپ لوپنۇرلۇقلارنىڭ مەدەنىيەت ئۆزگىچىلىكىنى خاتا ئىزاھلاپ خاسلىقلىرىنى يوقىتىۋەتتى. «ئوگدا ياتقان گىردە يەپتۇ، كەتمەن چاپقان جىگدە» دېگەندەك، بىز توپلاپ بەرگەن ماتېرىياللارغا ئىسمىمىزنى ئېلىپمۇ قويمىدى. ھەيتاڭەي ھازىرقى ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا «ھەيدىن تۆرەم [1] روھى ئۆچۈپ قاپتۇ. رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت بايلىقىنى ئاچقۇچىلارغا ئۆردەك ۋايىدەك يولباشلىغۇچى بولۇشقا رازىمىزكى، مېھمانسارايلاردا يېتىشىپ قان-تەر ئاققۇزۇپ توپلىغان بىرىنچى قول ماتېرىياللىرىمىزنى يىغىشتۇرۇپ ئېلىپ كېتىدىغان ئەربابلارغا رايىمىز يوق، — تۇرسۇن قوشۇق قويۇن يانچۇقىدىن ئىككى دەپتەرنى چىقىرىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — بۇرۇن كىتاب-ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان لوپنۇر قوشاقلىرىنىڭ خېلى كۆپچىلىكى ئەسلى ھالىتىدىن ئۆزگىرىپ كەتكەن، شۇڭا بۇ ياسالما قوشۇقلاردىن لوپنۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى خاسلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. مەن بۇ دەپتىرىمگە پەقەت لوپنۇرلۇقلارغىلا خاس بولغان 400 سوتۇقتىن ئارتۇق قوشۇقنى توپلاپ خاتىرىلىدىم، لېكىن بۇ خاتىرىنى سىلەرگە بېرەلمەيمەن، ئۆمرۈم يار بەرسە ئۇنى تېخىمۇ تولۇقلاپ ئۆزۈم نەشرگە تەييارلايمەن.

تۇرسۇن قوشۇق خاتىرە دەپتىرىنى ئاختۇرۇپ تېخى بىز ئاڭلاپ باقمىغان بىر قانچە سوتۇق قوشۇقنى ئەسلى ئاھاڭى بىلەن ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن خاتىرە دەپتىرىنى يەنە قويۇن يانچۇقىغا سېلىۋالدى. ئۇنىڭ ئاچچىق ئارىلاش ئېيتقان گېپىنىڭ تەسىرى بىلەن بىۋاستە توپلىغان بۇ خاتىرىسىنى سوراپ كۆرۈپ بېقىشقا جۈرئەت قىلالمىدۇق، «ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى دەرھەقىقەت» دېدىم ئىچىمدە. خىجالەتچىلىكتىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە گەپنى باشقا ياققا بۇراپ ئۇنىڭدىن سورىدىم:

— تۇرسۇن ئاكا، سوتۇق دېگەنلىرى نېمە؟

— لوپنۇر قوشاقلىرىنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى باشقا جايلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، بىر سوتۇق قوشاق كۆپ ھاللاردا 11 ياكى 13 مىسرا (بەزىدە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ)لاردىن تەركىب تېپىپ بىر ۋەقەنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنداق سوتۇقلارنىڭ تۇراق ۋە رىتىمى ئالتە مىسرالىق قوشاقلارنىڭ تۇراق، رىتىمىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ ھەمدە ھەر بىر كۇپلېتنىڭ تۆت مىسراسى ئالماش قاپىيەلىنىپ، ئاخىرقى 5-مىسرا شۇ كۇپلېتنىكى شېئىرى پىكىرنىڭ جۇلاسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئالدىنقى مىسرالارغا قاپىيەلىنىش شەرت قىلىنمايدۇ، ئەمما نىقرات (ياددۇرۇش) سۈپىتىدە 2-كۇپلېتنىڭ 1-مىسراسى بولۇپ تەكرارلىنىپ ئالدىنقى كۇپلېت بىلەن كېيىنكى كۇپلېتلارنىڭ مەزمۇنىنى تۇتاشتۇرۇشتا ھالقىلىق رول ئوينايدۇ. قاراڭلار:

مۇز ئاستىدا كۆن پاتىپ،
ئويۇڭە كەلدىم ئۇخلاماي،
شۇ ئىچىمدىكى ئارمانىم.
ماختاپ ئاتىڭنى توختاماي،
يار كۆزى خۇمار ئەدى.

يار كۆزى خۇمار ئەدى،
كۆكسىدىكى تۇمار ئەدى.
بۇلتۇرغى شول ئابدالدىكى [2]
دەپ قىيامەت دۇنيا ئەدى.
چىرايىڭ بولەك جۇسۇن [3]
چىرايىڭ بولەك جۇسۇن،
....

مانا شۇ شەكىلدە تۈزۈلگەن بىر بۆلەك قوشاق
«سوتۇق» دېيىلىدۇ.

مەن تۇرسۇن قوشۇقنىڭ چۈشەندۈرۈشىدىن
لوپنۇر تىلىدىكى «سوتۇق»نىڭ ياۋروپا كىلاسسىك شې-
ئىرىيىتىدىكى «سونت» بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئوخ-
شاشلىقىنى پەملىدىم. دەرۋەقە «سونت» پەقەت 14 مىس-
رادىن تۈزۈلگەن، تۇراق، قاپىيەلىرى قېلىپلاشقان بىر
خىل شېئىرىي ژانىر بولۇپ، ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇرەببە
شەكلىگە ئوخشايدۇ. لوپنۇر قوشاقلىرىدىكى «سوتۇق»
بىلەن ياۋروپا كىلاسسىك شېئىرىيىتىدىكى «سونت» ئا-
تالغۇلىرى مەنە قاتلىمى جەھەتتىن يېقىنلىشىدۇ قانداق؟
بۇ ھەقتە تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىش
زۆرۈردەك قىلىدۇ.

— ئابدۇكېرىم ئەپەندى، مەن «پو» ئاتىقىنىم بىلەن
تونۇلغان ماتېرىياللىرىمنى قانداق تەرتىپكە سېلىشنىڭ يول-
نى بىلمەيمەن. ۋاقتىڭىز چىقسا لوپنۇرغا بىرەر ئاي چۈككە-
دەك بولۇپ كېلىڭ، مەن سىزگە ئۆردەكۋايدەك باشلام-
چى بولۇپ باشقىلار تېخى ئاياغ باسمىغان نۇقتىلارنى
كۆرسىتىمەن، ھازىر يۇرتىمىزنىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىمۇ
شەھەرلەردەك ئاۋاتلىشىپ كەتتى. شۇڭا زېرىكىشتىن، ئاچ-
تۇق قېلىشتىن ئەنسىرىمەڭ، پەقەت قوشناچىمىز رۇخسەت
قىلسىلا كۇپايە، — دېدى تۇرسۇن قوشۇق چاقچاق
ئارىلاش.

مەن تۇرسۇن قوشۇقنىڭ دېھقانلارغا خاس تەكەللۇپ-
سىز سۆزلىرىنى ئاڭلاپ خىجالەتچىلىك ئىچىدە چوڭقۇر
ئويغا پاتتىم. دەرۋەقە، مەن 30 نەچچە يىلدىن بۇيان
فولكلور مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن ھەپىلىشىتىم، لېكىن
ئاما ئارىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئىلمىي
تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋاقتىم بەكمۇ قىسقا. كۆپ ھال-
لاردا ئىككىلەمچى ماتېرىياللارغا تايىنىپ قۇراقچىلىق بىلەن
كۈنلىرىم ئۆتۈپتۇ. قارىشىمچە، ھۇجرىغا بېكىنىۋېلىپ
كىتاب يېزىش بىزدە خېلى كەڭ ئومۇملىشىپ قالغان ئوخ-
شايدۇ. يېقىندا بىرىنىڭ ئېغىزىدىن جۇڭگودا «ئالىم تولا،
باشلىرى تاز، كىتاب تولا، يېڭىلىق ئاز» دېگەن سۆزنى
ئاڭلاپ قالدىم. بۇ گەپنى گەرچە مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكىلى
بولمىسىمۇ، ئاشۇ ھېكمەت ئىچىگە مەلۇم ھەقىقەت يوشۇ-
رۇنغان. ئىلىم ساھەسىنىڭ، بولۇپمۇ ئادەمنى ئويىبېكىت
قىلغان گۇمانىتار پەنلەر تەتقىقاتىنىڭ خام ئەشياسى ئاۋام ئا-
رىسىدا بولۇپ، بۇ جاۋاھىرىياتلارنى سۈزۈش ئۈچۈن
خەلق دېڭىزىغا غەۋۋاسلاردەك چوڭقۇر شۇڭغۇش تەلەپ
قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلالىغاندىلا مەڭگۈ يېقىلماس ئىلمىي
ئابىدە تىكلىنىدۇ. بوۋىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تەۋەر-
رۈك ئابىدىسى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ئەنە شۇنداق
ئىلمىي روھنىڭ شېرىن مېۋىسى. 11-ئەسىر مۇھىتىدا بارلى-
قىنى ئىلىمگە ئاتىغان بۇ «ئىلىمگە ھۆددىگەر پىرىم» قاتى-
مۇقات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ تىللاردا داستان بولغىدەك
جاسارەت بىلەن 15 يىل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا را-
يونلىرىنى قىدىرىپ تەكشۈرگەن. مەھمۇد كاشغەرىي بۇ
ھەقتە توختىلىپ: «مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرى-
دىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن،
ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرى-
دىن، جەڭ ئىشلىرىغا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇ-
رۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر، سەھرالىرىنى باشتىن-ئاياغ
كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، قىرغىز، چىگىل،
ياغمىلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيەلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ
ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تىلى مېنىڭ
دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا
رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم.» [4] دەيدۇ.
زامان ۋە ماكان نۇقتىسىدىن 11-ئەسىر مۇھىتىدا يۇرت
ۋە مەھەللىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان بوغۇنكىدەك داغدام
يوللارمۇ، ئات-ئېشەكتىن باشقا قاتناش ۋاستىلىرىمۇ يوق،

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەل- يۇرت ناھايىتى ئۇزۇۋك ۋە تارقاق بولۇپ، تاغ- باياۋان، دەشت- چۆللەرنى يالاڭ ئاياغ كېزىش، قىشنىڭ قەھرىتان سوغۇقى بىلەن تومۇزنىڭ پىژغىرىم ئىسسىقىغا بەرداشلىق بېرىش، ماڭىدامدا دۇچ كېلىدىغان يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمى، ئوغرى- قاراقچىلارنىڭ ۋەھىمىسى، ئۇسسۇزلۇق، ئاچلىق ئازابى... قاتارلىق جانغا تىكىلگەن قىيىنچىلىقلارغا پىسەنت قىلماسلىق پەقەت جاسارەتلىك ئوغلان مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ھاياتلىق شەجەرىسى بولۇپ، بۇنداق ئەمەلىيەتچىل ئىلىم روھى بىلەن ئۆزىمىزنى قانداقمۇ سېلىشتۇرالايمىز؟! مەھمۇد كاشغەرىيدە بىز تەسەۋۋۇر قىلالمايدىغان چىدام، ۋە غەيرەت- شەجائەت بولغاچقا، خۇددى ئۆزى قەيت قىلغاندەك، بۇ يېتۈك ئەسىرنى ئۆزىدىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشەنمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ، «يېڭىلىقلار بېرىشتە قىيامغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانغا» [5] يەتكۈزگەن.

بىز يەنە «ئەجنەبىي» ئۆلىمالارنىڭ ئىلمىي ئېكسپېدىتسىيە روھنى ئەسلەپ ئۆتەيلى: دۇنيانى بىر- بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان «يىپەك يولى» ئېچىلغاندىن بۇيان بۇ خاسيەتلىك مەدەنىيەت يولىنىڭ تۈگىنى بولغان غەربىي رايونغا كېلىپ ھەر خىل مەقسەتلەر بىلەن بۇ مۇقەددەس دىيارمىزنى قىدىرىپ تەكشۈرگەن ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى نەچچە يۈزگە يېتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرى «ئارخېئولوگ»، «گېئوگراف»، «ئېتنوگراف» دېگەنگە ئوخشاش ئىلمىي قالپاقلارنى كىيىۋېلىپ، ئەينى دەۋردىكى غەرب كاپىتالىزمىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىي مۇددىئاسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، مەدەنىيەت جەھەتتىن ئالدىن سىڭىپ كىرىشتەك غېرىي پائالىيەتلەر بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. لېكىن، مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۆزلىرىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپىي دائىرىسىدە يۇرتىمىزنىڭ كۆمۈلۈپ ياتقان تېپىلغۇسىز مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى قېزىش، قوغداش، رەتلەش ئىشلىرىدا جاپالىق قىدىرىپ تەكشۈرۈپ، تارىخ ياد ئەتكۈدەك ئەجايىپ خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

بىز تېخى بۇ سەيياھلارنىڭ رىيازەتلىك ساياھەت خاتىرىلىرىنى رەتلەپ چىقىرىشقا ئۈلگۈرەلمىدۇق. شۇنداق تۇرۇقلۇق ساددا ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغىمىز بىلەن ئۇلارنى قاراقويۇقلا «ئەجنەبىي قاراقچىلار» دەپمۇ تىللىدۇق. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ تارىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرىنى ئېچىش يولىدا كۆرسەتكەن پىداكارانە ئىلمىي روھى بىزنىڭ مەڭگۈلۈك ئۆگىنىش ئۈلگىمىز بولۇشقا مۇناسىپ. ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدە يېقىنقى زاماندىن بۇيان يۇرتىمىزنىڭ مەدەنىيەت سىرلىرى ھەققىدە شۋېتسىيەلىك مەشھۇر ئارخېئولوگ ۋە ئېتنوگراف ۋە سۋېن ھېدىندەك قار- تەر ئاققۇزۇپ تەكشۈرگەن ۋە دۇنياۋى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ئاز بولسا كېرەك. دوكتور ئەسئەت سۇلايماننىڭ شۋېتسىيەدىكى ساياھەت خاتىرىسى ــ «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» ناملىق كىتابىنىڭ «سۋېن ھېدىن خاتىرە سارىيىدىكى ئىككى بوتۇلكا دۇغ سۇ» بابىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سۋېن ھېدىن جەمئىي بەش قېتىم تارىم ۋادىسىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. سۋېن ھېدىن ئۆزىدىن 20 يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن رۇسىيەنىڭ ئاتاقلىق ئارخېئولوگى پىرژېۋالسكىينىڭ «لوپنۇر كۆلىگە سەپەر» ناملىق ئىلمىي تەكشۈرۈش كىتابىنى قانچە قېتىملاپ ئوقۇش ۋە رۇس تىلىدىن شۋېتچىگە تەرجىمە قىلىش جەريانىدا، بۇ سىرلىق زۇننىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈش ئىستىكى قوزغالغان. شۇنىڭ بىلەن پىرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر سەپىرىدىن 20 يىل كېيىن، يەنى 1896- يىلى 4- ئايدا ئۇ بىرىنچى قېتىم كەشمىر ئارقىلىق خوتەنگە كېلىپ سال بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ، لوپنۇرلۇقلارنىڭ مەركىزى ئابدال كەنتىگە يېتىپ بارغان. قۇم- بورانغا يەم بولۇش ئالدىدا تۇرغان ئابدال كەنتىدە ئۇ لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئاقساقلى كۈنچىقان بەگنىڭ قىزغىن قوللىشى ۋە ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئۆز تەسەۋۋۇرىدىنمۇ كۆپرەك تەسىراتلارغا ئىگە بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ شۋېتسىيەلىك بۇ مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچىنىڭ لوپنۇرلۇقلار بىلەن بولغان 40 يىللىق تارىخىي رىشتىسى باغلانغان. 1899- يىلى سۋېن ھېدىن 2- قېتىم لوپنۇر كۆلى ۋادىسىغا قەدەم باسىدۇ. لوپنۇرلۇقلار تەرىپىدىن «ھەيدىن تۆرەم» شەرىپىگە نائىل بولغان سۋېن ھېدىن لوپنۇر ۋادىسىنىڭ تىرىك شاھىتى ئۆردەكبايىنىڭ باشلامچىلىقى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئاستىدا ئون نەچچە ئەسىرلەپ «ئۇخلاپ ياتقان» قەدىمكى مەشھۇر كروران شەھىرىنىڭ خارابىسىنى

تېپىپ دۇنيا ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى زىلزىلىگە سالىدۇ.
شۇنداق قىلىپ، 1934 - يىلى 70 ياشقا يېقىنلىشىپ قالغان
سۋېن ھېدىن 32 يىللىق قەدىنىسى ئۆردەكباينىڭ ھەمراھلى-
قىدا 5 - قېتىملىق لوپنۇر سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تىلى-
سىملىق ماكان تارىم ۋادىسىنىڭ سىرىنى ئېچىپ، ياۋروپا
ئىلىم ساھەسىدىكى چولپانغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ 40 يىللىق
ئېكسپېدىتسىيەسىدە چەككەن رىيازەتلىرىنى ئەسلىسەك، بۇ
ئىلىم ئادىمىگە بولغان ھۆرمەت ۋە سېغىنىشىمىز ھەسسى-
لەپ ئاشىدۇ. سۋېن ھېدىن تۇنجى قېتىم خەتەرگە تەۋەك-
كۈل قىلىپ، تەكلىماكاندىن ئىبارەت بۇ «ھالاكەت دېڭى-
زى»غا قىلغان سەپىرىدە مۇنداق بىر تەسىرلىك ۋەقە يۈز
بەرگەن: 1895 - يىلى ئەتىيازدا 40 ياش ئۆپچۆرىسىدىكى
بۇ قىران بۇركۈت تەكلىماكان بويىدىكى مەكىتلىك قاسىم
ئاخۇن، ئىسلامباي، مۇھەممەدشاھ قاتارلىق يولباشچىلار-
نىڭ ھەمراھلىقىدا، تەكلىماكانىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئاخىرقى
نۇقتا خوتەنگە بارماقچى بولىدۇ. لېكىن ئويلىمىغان يەردىن
ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى خوتەن دەرياسىنىڭ غەربى ۋە
يەكەن دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى بىپايان چۆلدە يۆنىلىشى-
تىن ئېزىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېچىدىغان سۈيى
تۈگەپ كېتىپ سەپەرداشلىرى بىر - بىرلەپ قۇملۇقتا يىقىلى-
دۇ. ئۇنىڭ ئىرادىلىك يولباشلىغۇچىسى قاسىم ئاخۇنمۇ
ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن ھالسىزلىنىپ ھوشىدىن كېتىدۇ.
ھايات - ماماتلىق سىنىقىغا دۇچ كەلگەن سۋېن ھېدىن
قاتتىق ئۈمىدسىزلىككە پاتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇستىدىكى
مەسئۇلىيەت بۇرچى ئۇنىڭغا چىدام ۋە غەيرەت ئاتا قىلىپ،
ئۇسسۇزلۇققا قارشى كۈرەشكە ئۈندەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئۇ يەنىلا مېڭىشنى توختاتمايدۇ، ئاخىر خوتەن دەرياسى-
نىڭ قۇرۇغان ئېقىنىدىكى قۇمۇشلۇق ئىچىدىن بىر
شورلۇق كۆلچەكنى بايقايدۇ. كەلكۈن پەسلىدە يىغىلىپ
قالغان بۇ سۇ سۋېن ھېدىنغا قايتىدىن ھاياتبەخش ئېتىدۇ.
ئۇ كۆلچەكتىكى دۇغ سۇنى قانغۇچە ئىچىپ، ئىسگە كېلى-
ۋالغاندىن كېيىن، پۇتىدىكى چېگرىن ئۆتۈكنى سېلىپ، ئۇ-
نىڭغا لىق سۇ ئالىدۇ - دە، بىر قۇرۇغان توغراق ياغىچىنى
ئەپكەش قىلىپ سەپەرداشلىرى ھوشسىز ياتقان يەرگە كۆ-
تۈرۈپ كېلىدۇ. قاسىم ئاخۇن باشلىق ھەمراھلار ئۆتۈكتى-
كى سۇنى ئىچىپ، ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتۇلىدۇ [6]. كېيىن-
چە سۋېن ھېدىننى تەتقىق قىلغۇچىلار بۇ كۆلچەكنى
«ھېدىن كۆلچىكى» دەپ ئاتاشقان. 1994 - يىلى سۋېن
ھېدىن ھاياتىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن شى-
ۋېتسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ بىرلەشمە ئېكسپېدىتسىيە ئەترى-
تى سۋېن ھېدىننىڭ ئىزىنى بويلاپ تەكلىماكان قۇملۇقىنى
جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتۈش سەپىرىنى باشلايدۇ. بۇ
قېتىمقى قىدىرىش جەريانىدا سۋېن ھېدىننىڭ «كۆچمە
كۆل» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاسا-
سەن، خوتەن دەرياسىنىڭ يەكەن دەرياسى بىلەن قوشۇلى-
دىغان جايىغا تەخمىنەن 100 كىلومېتىرچە كېلىدىغان جاي-
دىكى قۇرۇق ئېقىن ئىچىدىن سۋېن ھېدىننىڭ ھاياتىنى قۇ-
تۇلدۇرۇۋالغان «ھېدىن كۆلچىكى»نى تاپىدۇ ھەمدە
سۋېن ھېدىننىڭ 5 - قېتىملىق مۇشەققەتلىك تارىم ئېكسپې-
دىتسىيەسىنىڭ مۇقەددەس يالدامىسى سۈپىتىدە بۇ كۆل-
چەكتىن ئىككى بوتۇلكىغا سۇ قاچىلاپ، ئۇنى شىۋېتسىيە-
نىڭ مەركىزى ستوكھولمدىكى دۆلەتلىك ئېتنوگرافىيە مۇ-
زېيىنىڭ 2 - قەۋىتىدىكى «سۋېن ھېدىن خاتىرە سارىيى»غا
قويىدۇ. بۇ ئىككى بوتۇلكىدا دۇغ سۇ سۋېن ھېدىننىڭ يۇر-
تىمىز بىلەن زىچ باغلانغان بىر ئۆمۈرلۈك ئېكسپېدىتسىيە
ھاياتىنىڭ مەڭگۈلۈك سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ. كۆرۈشكە
بولىدۇكى، ئىلمىي تەكشۈرۈش شۇ رايونغا بولغان
كۈچلۈك مۇھەببەت تۇيغۇسىدىن تۇغۇلىدىغان جاپالىق
ئىزدىنىش، تىنىمسىز ئىجادىي ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. بۈ-
گۈنكىدەك توققۇزى تەل ئەۋزەل شارائىت ئاستىدا، «يې-
ڭىلىق» ئىزدەۋاتقان بىزدەك ئىلمىي خادىملارنىڭ ئىلمىي
روھنى مەھمۇد كاشغەرىي، جۇملىدىن سۋېن ھېدىن قاتار-
لىق كۆپلىگەن ئالىملىرىمىزنىڭ ئەينى زامانىدىكى «يىڭنە
بىلەن قۇدۇق قازغان»دەك چىداملىق روھى بىلەن سېلىشى-
تۇرساق، ھەقىقەتەن پەرقىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلى-
مىز. بۇ نۇقتىدا لوپنۇرلۇق تۇرسۇن قوشۇقنىڭ قاراتمىلىقا
ئىگە يۇمۇرلۇق تەنبىھلىرى تولىمۇ جايىدا ئېيتىلغان ئورۇن-
لۇق گەپتەك قىلىدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، مەركەزدىن تارتىپ
ھەرقايسى ئۆلكە - رايونلاردىن كېلىپ «بوزلۇقتا يول
ئېچىش» مەقسىتىدە ئاساسىي قاتلامدا «ئىلمىي تەكشۈ-
رۈش» ئېلىپ بېرىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىسىمۇ
(مەنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنچى
قول ماتېرىياللارنى قېزىپ چىقالايدىغانلار بەك ئاز. كۆپ-
چىلىكىمىز ئايروپىلان ياكى ماشىنا بىلەن نىشانلىغان رايون-

غا بېرىپ، ئۇ جايدىكى شارائىتى ياخشى، ئازادە مېھمانخا-
نىغا ئورۇنلىشىپ، ئاندىن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەت-
لىك باشلىقلىرىنى ئىزدەيمىز. يۇقىرى ئورگانلارنىڭ تامغى-
سى ئۇرۇلغان قىزىل باشلىق ھۆججەتنى پەش قىلىپ
ئۇلارنىڭ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىمىز. ئاساسىي قاتـ-
لامدىكىلەر ئىشلەپ تەييار قىلىپ قويغان ئىككىنچى، ئۈ-
چىنچى قول ماتېرىياللارنى يىغىۋالىمىز. يۇقىرىدىن ھەرقاند-
داق ئادەم كەلسە، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىرىدىغان ئۆلچەم-
لىك سەنئەتكار ياكى ئەلنەغمىچىلەرنى چاقىرتىپ، رېستو-
ران ئۈستىلى ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ ئۇلاردىن «ئەھۋال» ئە-
گىلەيمىز - دە، ئولجىغا ئېرىشكەن تەلەيلىك مېھماندەك
يۇت- قولىمىزغا چاڭ قوندۇرماي تەنتەنىلىك قايتىمىز ۋە
كۆرگەن- بىلگەنلىرىمىزنى ئانچە- مۇنچە پەردازلاپ،
«تەكشۈرۈش دوكلاتى» تەييارلاپ ئېلان قىلىشقا ئالدى-
رايمىز. بۇنداق «تەكشۈرۈش» ئارقىلىق ئېرىشكەن مۇ-
ۋەپپەقىيەتلەردە قانچىلىك يېڭىلىق، ئىجادىيلىق بارلىقىنى
مۆلچەرلەش تەس.

قىسقىسى، بىزنىڭ ئەنئەنىۋى روھىمىز «ئەمەلىيەت-
چىل پەلسەپە» ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ھەرقانداق بىر
ئىلمىي كەشپىياتتا ئوبيېكتنى بىۋاستە كۆزىتىش، چوڭقۇر
ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈش، ئوبيېكت بىلەن بىر گەۋدىلە-
شىش نىشانىدا چىڭ تۇرۇشنى تەكتلەيمىز.

مېنىڭ 3- قېتىملىق لوپنۇر سەپىرىم ئىنتايىن پايدىلىق
پۇرسەتلەر ئىچىدە ئۆتكەن يىلى، يەنى 2012- يىلى 1 - ئاۋ-
غۇستتىن 6 - ئاۋغۇستقىچە بەش كۈن داۋاملاشتى. ئەسلىدە
بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش مۇنداق بىر ئالىي مەقسەت بىلەن
روياپقا چىققان: يىل بېشىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى
باش سېكرېتار خۇجىنتاۋ باشچىلىقىدا يېڭى جۇڭگو قۇرۇل-
غاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم مەدەنىيەت خىزمىتى يىغىنى ئې-
چىلىپ، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى-
نىڭ پىروگراممىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، تارىخىي ئەھمى-
يەتكە ئىگە بۇ كاتتا يىغىننىڭ روھىنى چوڭقۇر ئىزچىللاش-
تۇرۇش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئاپتونوم رايونىمىز-
دىمۇ 2012- يىلى 7- ئاينىڭ ئاخىرىدا جاڭ چۈنشيەن
شۇجى باشچىلىقىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مە-
دەنىيەت خىزمەت يىغىنى ئېچىلدى. مۇشۇ ئىككى چوڭ يى-
غىننىڭ تۈرتكىسى ۋە ئىلھامى بىلەن لوپنۇر ناھىيەلىك
پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتلىشىپ «تۇنجى قې-
تىملىق لوپنۇرلۇقلار مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»
ئۆتكۈزۈشنى پىلانلىغان ھەمدە بۇ پىلاننى ئەمەلىيلەشتۈ-
رۈپ، لوپنۇرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى تۇنجى قېتىملىق
بۇ مۇھاكىمە يىغىننى سۈپەتلىك ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك
ئېچىپ، لوپنۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى مەملىكەتكە ۋە
دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش، يىغىننىڭ روھى ئارقىلىق لوپنۇر-
نىڭ ھالقىما تەرەققىياتىنى سىلجىتىش ئۈچۈن، يىغىننىڭ
تەشكىلىي كۈنتەرتىپلىرى ۋە ئىلمىي ئىشلىرىنى تەشكىللەش-
تە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات- سەنئەت-
چىلەر بىرلەشمىسى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى «شىنجاڭ
سەنئىتى» ژۇرنىلى تەھرىراتى بىلەن ھەمكارلاشقان.
ئىككى تەرەپ كۆپ قېتىم مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، يى-
غىننى بۇ يىل 10- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېچىشنى قارارلاش-
تۇرۇپ، ئەمەلىي تەييارلىق خىزمەتلىرىنى باشلىغان، ئەنە
شۇ تەييارلىق خىزمەتلەرنىڭ 1- قەدىمى بىر قىسىم مۇتە-
خەسسىسلەر لوپنۇرغا بېرىپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ
بېرىش ئىدى. بۇ ئىشنى ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات- سەنئەتچى-
لەر بىرلەشمىسىنىڭ ھاۋالىسىغا ئاساسەن «شىنجاڭ سەنئى-
تى» ژۇرنىلىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئىقتىدارلىق
ئەدەبىيات- سەنئەت تەشكىلاتچىسى ئۆمەرجان ئىمىن ئە-
پەندى قول سېلىپ ئىشلەپ، ئۇرۇمچىدىكى «لوپنۇرشۇ-
ناس» مۇتەخەسسىسلەردىن 15 كىشىنى تەشكىللىدى. يې-
قىرمۇ مۇشۇ كوللېكتىپ تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئەزاسى
سۈپىتىدە نۇقتىلىق تېما بويىچە لوپنۇرنى 3- قېتىم زىيا-
رەت قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. گەرچە ۋاقىت قىسقا بول-
سىمۇ ناھىيەلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىنتايىن
كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە غەمخورلۇقى ئاستىدا لوپنۇر بازار
ئىچى، داش يېزىسى، ناھىيەلىك مۇزېيى، تارىم بويىدىكى
يېڭىدىن قۇرۇلغان ساياھەت نۇقتىسى — لوپنۇرلۇقلار
كەنتى، ئاقسۇپا يېزىسى، دۆڭقوتان يېزىسى، قارچۇغا يېزى-
سى، ئۆردەكباي قەبرىگاھى... قاتارلىق كۆپلىگەن يۇرت- مە-
ھەللىلەرنى كېزىپ، يۈزلىگەن پېشقەدەم خەلق سەنئەتكار-
لىرى ۋە ۋەقەشۇناسلار بىلەن كوللېكتىپ ۋە يەككە ھالدا
سۆھبەت ئۇيۇشتۇرۇپ ھەر بىرىمىز كۆڭلىمىزگە پۈككەن
تېمىلار دائىرىسىدە قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشتۇق.
مېنىڭ قىزىققىنىم ۋە ئۇزاقتىن بۇيان ئىزدىنىۋاتقىنىم لوپنۇر

ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى يۇرت نامىلىرىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى بىلەن لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى ئىدى. بۇ ھەقتىكى تارىخىي يازما مەنبەلەر ئاساسەن يوق دېيەرلىك بولۇپ، كۆپرەك ئەل ئىچىدىكى ۋەقەشۇناسلارنىڭ ئاغزاكى تارىخىي بايانلىرىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، يازما مەنبەسى يوق ئاغزاكى تارىخىي بايانلارنى «ئەپسانە-رىۋايەت» دەپلا قاراپ ئانچە ئېتىبارغا ئېلىپ كەتمەيمىز. ئەمما بۈگۈنكى دۇنيا ئىلىم ساھەسىدە «ئاغزاكى ۋەقەشۇناسلىق» قىزىق نۇقتىغا ئايلىنىپ، تارىخشۇناسلارنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىماقتا. تارىختا پۈتۈلمىگەن نۇرغۇن مەخپىي سىرلار ۋەقەشۇناسلارنىڭ ئاغزاكى بايانلىرى ئارقىلىق يېشىلمەكتە. بۇ بىر رېئاللىق. شۇڭا مەنمۇ «كەلگۈسىدە تارىخشۇناسلارنىڭ دەلىللەپ بېكىتىشى ئۈچۈن ھېچبولمىغاندا بىر يىپ ئۇچى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن خالىس نىيەت بىلەن لوپنۇرنىڭ توپونىمى ۋە ئانتروپونىمىغا ئائىت ئىككى ھالقىلىق مەسىلە ھەققىدىكى ئىزدىنىشىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچى:

1. لوپ ۋە لوپنۇر نامى توغرىسىدا

شىنجاڭدا «لوپ» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان ئىككى يۇرت بار. بىرى، خوتەننىڭ شەرقىدىكى لوپ ناھىيەسى؛ يەنە بىرى، بىز مۇھاكىمە قىلىۋاتقان تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى «لوپ» ياكى ھازىرقى لوپنۇر ناھىيەسى. بۇ نام قەدىمكى بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە «نوپ» ، «لوپ» ياكى «نابوپو» دەپ يېزىلغان. «شۆەن زاڭنىڭ تەرجىمھالى» (ئۇيغۇرچە نۇسخا 5-باب، 85-ۋاراق، 15-، 17-قۇرلار)دا: «لوپ» دېگەن شەھەر ئىسمى بولۇپ، بۇ ‹لولەن› دېگەن يەردۇر» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. بۇ يەر خەنزۇچىدا «纳缚波» (نابوپۇ) دەپ خاتىرىلەنگەن. «ماركوپولو ساياھەتنامىسى»دە بۇ يەر ئىسمى «لوپ» دەپ يېزىلغان. قەدىمكى تۈبۈت تىلىدا بۇ ئىسىم (nop) دەپ يېزىلغان [7].

بىزنىڭچە، بۇ ئاتالغۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئېتنو مورفىمى «نوپ» بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ نام يىپەك يولى سودىسى تازا روناق تاپقان تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە بۇ يەردە ياشىغان سوغدىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەسلىدە ھازىرقى چوڭ لوپنۇر كۆلى بىلەن كىچىك لوپنۇر كۆلى ئارىلىقىدىكى بوستانلىقتا «يېڭىسۇ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كۆچۈم يۇرت بولغان. ھازىرمۇ لوپنۇرلۇقلار بۇ جاينىڭ نامىنى «يېڭىسۇ» دەپ ئاتايدۇ (بۇ جاي ھازىر بىڭتۈەن 2-دىۋىزىيە 35-تۈەننىڭ قارمىقىدا). تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى قۇرۇپ كەتمەستىن بۇرۇن «يېڭىسۇ» ناھايىتى ئەلۋەك يۇرت بولۇپ، «لوپنۇر» دېگەن ئىسىم قويۇلماستىن ئىلگىرى ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «يېڭىسۇ» دېگەن توپونىم كەڭ مەنىدە «لوپنۇر»غا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇ نۇقتىدىن ھازىرقى «لوپنۇر» دېگەن نامنىڭ تەگ (يىلتىزى) نامى «يېڭىسۇ» دېيىلىدىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. سوغدىلار بۇ رايونغا كەلگەندىن كېيىن ئۇ يەرنى «نەۋئاپ» (Navap) دەپ ئاتىغان. «نەۋئاپ» — سوغدى تىلىدا «يېڭىسۇ»نىڭ تەرجىمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىرەندىن تېپىلغان تۈبۈتچە ھۆججەتتە «نوپ چىن» ۋە «نوپ چاڭ» دېگەن ئىسىملار ئۇچرايدۇ (ھازىرقى چاقىلىق تەۋەلىكىدە نوپچاڭ دېگەن بىر يۇرت بار). بۇ «چوڭ نوپ»، «كىچىك نوپ» دېگەن بولىدۇ. دېمەك، تۈبۈت تىلىدا سوغدى تىلىدىكى «يېڭى» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «نەۋ» (ئۇيغۇرچىدا «نو») سۆزى «نوپ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولۇپ، يەنىلا «يېڭى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭغا تۈبۈت تىلىدىكى «كۆل» (سۇ) مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «نور» سۆزى قوشۇلۇپ «نوپ-نور» (ئۇيغۇرچە شەكلى «لوپنۇر») دېگەن «توپونىم» بارلىققا كەلگەن. تۈبۈت تىلىدىكى بۇ قوش ئىسىممۇ ئوخشاشلا «يېڭىسۇ» دېمەكتۇر. بۇ ئىسىمنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى شەكلى «Navapa» (ناۋاپا) بولۇپ، سانكرىتچە «Nawa–para» (ناۋا-پارا)دىن كەلگەن. سانسكرىت تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ مەنىسىمۇ «يېڭىسۇ» دېمەكتۇر. بەزى ئالىملار بۇ ئىسىمنىڭ خەنزۇچىدىكى «纳缚波» (نابوپو شەكلىنى مەزكۇر نامنىڭ سانسكرىتچىلاشقان شەكلى « Navapa » نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

دېمەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن «تۈپ سۆز» «لوپ» ياكى «لوپنۇر» سوغدى تىلىدا «نەۋئاپ»، تۈبۈت تىلىدا «نوپ» (لوپ) ياكى «لوپنۇر»، سانسكرىت تىلىدا «ناۋاپا» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسىنىڭ مەنىسى ئۇيغۇرچە نام — «يېڭىسۇ» دېگەن يۇرت نامىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر.

تارىختا مىلادى 7 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرلەرگىچە تارىم ئېتىكىدىكى رايونلاردا بىر مەزگىل تۈبۈتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم. ئېھتىمال ئاشۇ تارىخىي ئىجتىمائىي مۇھىتتا «يىگىسۇ»نىڭ تۈبۈتچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان «لوپنۇر» سۆزى بۇ يەردە ياشىغان يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تىلىغا سىڭىپ، بۇ جاينىڭ نامى «لوپنۇر»غا ئومۇملىشىپ قالغانلىقى ئېھتىمال.

بىرەر جاي ـ ئورۇن نامى ھەمدە مۇئەييەن بودۇن — خەلق توپى نامىنىڭ سۇبستانتىۋلىشىش (ئىسىمغا ئايلىنىش، ئىسىم كاتېگورىيەسىگە تېگىشلىك بولۇش) جەريانىدا دائىم فونېتىكىلىق، مورفولوگىيەلىك ۋە سىنتاكسىسلىق ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا توپونىم (توپوس — ئورۇن، يەر ـ جاي، نام ـ ئاتاق دېگەن سۆزلەرنىڭ بىرىكمىسى)نى سىمانتىكىلىق ۋە ئېتىمولوگىيەلىك جەھەتلەردىن ئانالىز قىلغاندا ئەينى دەۋر تىل مۇھىتىدا يۈز بېرىدىغان فونېتىك ۋە مورفولوگىك ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق زۆرۈر، پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ھالا بۈگۈنكى زامان ئادەملىرىنىڭ تىل ئادىتىدە قېلىپلىشىپ قالغان توپونىملارنىڭ تارىخىي سىرىنى ۋە شۇ جاي نامى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن قەدىمكى مەدەنىيەت تىندۇرمىلىرىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى مۇئەييەن ئېنىقلىقتا يېشىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

مەلۇمكى، غەربىي يۇرت قەدىمكى يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ ئۆتۈشمە ئېغىزى بولغاچقا، بۇ زونىدا كۆپ خىل ئىرق، كۆپ خىل دىن، كۆپ خىل تىل ـ يېزىق، كۆپ خىل مەدەنىيەت ئامىللىرى ئۆز ئارا ئۇچراشقان، قوشۇلغان ياكى سىنكرېتلاشقان (ئارىلاشقان). قەدىمكى زاماندا ياشاش ئېھتىياجى، تۇرمۇش ۋاستىلىرى، جۈملىدىن تەبىئىي، ئىجتىمائىي، كۇلتۇرەل شارائىتلار تۈپەيلىدىن مۇئەييەن خەلق توپى ئۇياقتىن بۇياققا، بۇياقتىن ئۇياققا تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولاتتى. ئاخىر ئۇلار نىسپىي ماكانلاشقان جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ يا ئۇنداق، يا مۇنداق ئىزلىرىنى قالدۇراتتى. شۇ ۋەجىدىن بەزى يەر ـ جايناملىرى قوشنا ئۇلۇس ـ مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدا ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادەتلىرىگە بېقىندۇرۇلۇپ تەلەپپۇز جەھەتتە دائىم ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان، بەزىلىرى تەگ تىلى بىلەن ئۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان باشقا تىلدىكى بودۇنلارنىڭ فونېتىكىلىق ئامىللىرى بىلەن بىرىكىپ سىنكرېتىك (ئارىلاشما) نام بولۇپ شەكىللەنگەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەسلىدىكى ئېتنو توپونىملار ئۆزگىرىپ، گوياكى باشقا تىل سىستېمىلىرىدا قويۇلغان بىرلەمچى نامدەك تۇيغۇ بېرىپ قويغان. بۇ ئىككىلەمچى ئامىللار بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدىكى توپونىملارنىڭ نامىنى بېكىتىشتە «خەنزۇچە نام، ھىندى ـ سانسكرىتچە نام، گرېك ـ ئىرانچە نام، موڭغۇلچە نام، تۈبۈتچە نام، مانجۇ ـ تۇنگۇسچە نام، ئورۇسچە نام...» دېگەندەك ئازغۇن«ھۆكۈم»لەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا سەۋەب بولماقتا. دەرۋەقە، شىنجاڭنىڭ توپونىملىرىدا قەدىمكى ئورال ـ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسى (كونكرېتراق ئېيتقاندا ئۇيغۇر تىلى) تىللىرىدا قويۇلغان ناملاردىن باشقا موڭغۇل، مانجۇ تىللىرىدا قويۇلغان ناملار، خەن ـ زاڭ تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىللاردا قويۇلغان ناملارمۇ چەكلىك نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ، لېكىن بۇنداق توپونىملارنىڭ تەگ ـ يىلتىزىنى تەھقىقلەشتە شۇ جايدا ياشىغان ئانا يىلتىزلىق خەلقلەرنىڭ تىل دىيالېكتلىرىنى فونېتىكىلىق ۋە سىمانتىكىلىق نۇقتىدىن بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇش، فونېتىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەرتىپ ـ قانۇنىيەتلىرىنى تارىخىي تىلشۇناسلىق ئەندىزىسى بويىچە ئۆزلۈكىگە قايتۇرۇش، شۇ تىللارنىڭ ئەينى زاماندىكى تەلەپپۇز شەكلى بويىچە ترانسكرىپسىيەلەر قاتارلىق ئىلمىي ئۇسۇللارنى قوللانغاندا ئىزدەنمەكچى بولغان توپونىملارنىڭ ئەسلىدىكى نامى ۋە مىللىيەت گېنى ئېنىقلىنىدۇ. ئەقەللىي چۈشەنچە بويىچە تەسەۋۋۇر قىلغاندىمۇ مۇئەييەن بىر جايدا ئەڭ بۇرۇن كىم ماكانلاشقان بولسا شۇ جايغا ئاشۇ ماكانلاشقۇچى خەلق ئۆز تىلىدا ئىسىم قويىدۇ. لېكىن، ھەر خىل تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يەر ـ جايلارنىڭ بىرلەمچى ئىسىملىرى ئىككىلەمچى ياكى ئۈچلەمچى ناملارغىمۇ ئۆزگىرىپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن: «قۇرۇق تاغ» (قارا قۇرۇم) ئەسلىدە ئۇيغۇر تىلىدا قويۇلغان نام بولۇپ، ھىندى پىراكرىت تىلىدا «كھوم ـ روم» (KHOM−Rom) دەپ ئۆز تىلىغا بويسۇندۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ئۇنى خەنزۇ تىلىدا «كۇن ـ لۇن» دېگەن ئاھاڭ تەلەپپۇزى بىلەن ئۆزلەشتۈرگەن، بۇ سۆز رۇس تىلىدا (جۈملىدىن ياۋروپالىقلار تىلىدا) «كۇئېنلۇن» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ نام ھەممە

خەلقلەر تىلىدا ئومۇملىشىپ قالدى. نەتىجىدە خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا جۈملىدىن، ئېلىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر نىڭ تىللىرىدا ھەر ئىككى نام «قارا قۇرۇم» ۋە «كۇئېن-لۇن» تەڭداش قوللىنىلىپ ئەسلىدىكى بىر تاغ تىزمىسى ئىككى تاغ تىزمىسىغا ئايلىنىپ قېلىشتەك جۇغراپىيەلىك سە-ۋەنلىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولدى، بۇنداق مىسال-لار يەر-جاي ناملىرىدا خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئەڭ بۇرۇن رۇسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ نوپۇز-لۇق ئالىمى نىكولاي مىخايلوۋىچ پىرژىۋالسكىي (1839 — 1899-يىللار) 1876-، 1877-يىللىرى لوپنۇرغا كېلىپ ئېكسپېدىتسىيە قىلغاندا، تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى مەن-زىلگاھىدىكى كۆچمە ئارال شەكىللىك «كۆل»لەرنىڭ نامى-نى ئومۇمىي نام بىلەن «لوپنۇر كۆلى» دەپ ئاتىغان. يەرلىك خەلقلەر بۇ كۆل تىزمىسىنى «قارا قويۇن» كۆلى دەپ ئاتايتتى. يەرلىك ئاھالە تىلىدىكى «قارا قويۇن»، «تايىق كۆلى»، «ئارچا كۆلى»، «قۇرۇق كۆل» دەپ ئاتالغان تۆت بۆلەك كۆلنىڭ ئورتاق نامى كېيىنچە «لوپنۇر كۆلى» دەپ ئاتالغان. مەزكۇر نامنىڭ ھازىرقى لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ قېلىش تارىخى ناھايىتى قىسقا. ئۇنىڭدىن بۇرۇن زوزۇڭتاڭ دەۋرىدە دۇرال (ھازىرقى تىكەنلىك يېزىسىدا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ «دۇرال ناھىيەسى» دەپ ئاتالغان، بۇ ھەقتە خەلق ئارى-سىدا رىۋايەتلەر بار (سەھىپە ئېتىبارى بىلەن بۇ ھەقتىكى ئاغزاكى رىۋايەتلەرنى قىستۇرمىدۇق).

2. لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدا

لوپنۇرنى مەركەز قىلغان تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدىكى بوستانلىقلار ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ھەر خىل ئىرقتىكى ئىنسان تۈركۈملى-رى ياشاپ كەلگەن قەدىمكى مەدەنىيەت بەلباغلىرىدىن بىرى. دۇنيا ئارخېئولوگىيەسىنى زىلزىلىگە سالغان «كروران گۈزىلى» بۇنىڭ جانلىق شاھىتى. ۋاھالەنكى، بۇ رايوندا ياشىغان ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ زادى كىملەر ئى-كەنلىكى ھەققىدە ئانتروپولوگىيەلىك مەنبەلەر يوق دېيەر-لىك. شۇڭا ئۇنى ئېتنىك نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈش ئىنتايىن مۇرەككەپ تېما ھېسابلىنىدۇ. تولۇق بولمىغان بەزى تارى-خىي ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ رايوندا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى بىر قانچە خانلىق ھۆكۈم سۈرگەنلىكى مەلۇم.

شۇلارنىڭ بىرى خەنزۇچە پۈتۈكنامىلەردە «罗兰» (لولەن) دەپ خاتىرىلەنگەن «رورەن پادىشاھلىقى»دۇر. بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 176-يىلى ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ خەن سۇلالىسىگە يازغان بىر پارچە مەكتۇپىدا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدىن 50 يىل كېيىن (مىلادىيە-دىن بۇرۇنقى 126-يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايون-غا ئەۋەتكەن ئەلچىسى جاڭ چيەن غەربىي رايون ھەققىدە مەركەزگە يوللىغان دوكلاتىدا: «لولەن (رورەن)، گاۋچاڭ (قوچۇ)نىڭ سېپىلى بار ئىكەن. تۇزلۇق كۆل (لوپنۇر كۆلى-نى دېمەكچى بولسا كېرەك — ئا) گە يېقىن ئىكەن» دەپ يازغان. كېيىن فاشيەن بىلەن شۈەن زاڭ بۇددا نوملىرىنى ئىزدەپ غەربىي رايونغا بارغاندا «رورەن» شەھىرى ئاللى-قاچان خارابىلىككە ئايلانغانىكەن، رورەن ئەسلىدە بىر پا-دىشاھلىق بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 92-يىلى ئۇنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ شەھەر خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تالىشىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. ئاخىر ھۇن ئىمپېراتورلۇقى تە-يىنلىگەن رورەننىڭ يېڭى پادىشاھى خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى فو جيېزى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن رورەن پادىشاھلىقى دەۋرى ئاخىرلاشقان، شۇنىڭدىن كېيىن «رورەن»نىڭ نامى «鄯善» (شەنشەن ياكى قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردە «پىشامشان»)گە ئۆزگەرتىلگەن. خەن سۇلالىسى پۈتۈكلىرىدىكى «لولەن «پىرورەن»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، توخرى (تۇخار)لارنىڭ قارۇش-تى يېزىقىدىكى ھۆججەتلىرىدە بۇ نام «كىرورائىنا» ياكى «كروران» دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇڭا بەزى چەت ئەللىك ئالىملار «楼兰»نى «كروران»نىڭ ئاھاڭ تەر-جىمىسى دەپ قارايدۇ. بۇ جاي ھازىر «مىرەن» دەپ ئا-تىلىدۇ. مىرەن بىر مەزگىل گۈللەنگەندىن كېيىن مىلادىيە 7-، 8-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا يەنىلا كۆچمە قۇم ئاستىدا قېلىپ خارابىلىككە ئايلانغان. ئەنگلىيەلىك ستەيىن مىرەن خارابىلىكىدە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش ئېلىپ بېرىش ئار-قىلىق مۆلچەرلىگۈسىز مەدەنىيەت تېپىندىلىرىغا ئىگە بولغان. ئۇنىڭ ئىچىدە گىرېك مەدەنىيىتى ئۇسلۇبىدا سى-زىلغان «قاناتلىق پەرى»نىڭ رەسىمى ھەممىدىن مەشھۇر. يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان «نوپ» (لوپ) تەۋەلىكىدىكى قەدىمكى شەھەر-قەلئەلەرنىڭ ئورنىنى ئالىملار ھەر خىل

كۆرستىدۇ. لېكىن كۆپچىلىك ئالىملار، بۇ شەھەرلەر ئىزچىل تۈردە لوپ ياكى «نوپ» كۆلىنىڭ جەنۇبىي تەرەپىدىكى «يىڭسۇ» ئەتراپىدا دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. كروران ياكى رورەن بەگلىكى دەۋرلىرىدە بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تارىختا «كىچىك يۈەشىلەر» (ياۋچىلار) دەپ ئاتالغان توخرىلار بولسا كېرەك. كۇچا (كۇسەن)دىن تېپىلغان توخرى تىلىدىكى ھۆججەتلەردىن قارىغاندا، تەكلىماكاننىڭ شىمالى (قارا شەھەر، كۇچا) لاردا ياشىغان توخرىلار بىلەن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدا ياشىغان توخرىلار ئارىسىدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بولغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈش ۋە بۇ ھەقتىكى تارىخىي ھۆججەتلەردىكى ئۇچۇرلارنى ئانتروپولوگىيە، ئېتنوگرافىيە ۋە تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلەش زۆرۈر.

يېقىنقى تەكشۈرۈشلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ھازىرقى لوپنۇرلۇقلار ئۆزلىرىنى ئۈچ چوڭ ئۇرۇقتىن تەركىب تاپقان دەپ قارايدۇ. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50-، 60-يىللىرىغىچە ھەرقانداق بىر لوپنۇرلۇقتىن «سىز قايسى جەمەتتىن؟» دەپ سورىسا، «مەن پالانى ئۇرۇقتىن» دەپ ئېنىق جاۋاب بېرەلەيتتى. 3-قېتىملىق سەپىرىمدە مۇشۇ مەسىلىنى سۈرۈشتە قىلسام، قىسمەن پېشقەدەملەردىن باشقا ياشلار ئۆزلىرىنىڭ زاتىنى (ئۇرۇقنى) ئاساسەن بىلمەيدىكەن. مېنىڭ 1977-يىلىدىكى تەكشۈرۈش خاتىرەمگە ئاساسلانغاندا ئانتىرپوزىم جەھەتتىن لوپنۇرنىڭ ھازىرقى رېئال ئاھالىسى ئۈچ چوڭ ئۇرۇق ياكى جەمەتتىن تەركىب تاپقان.

بىرىنچى چوڭ ئۇرۇق — «قارا قوشۇن» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار لوپنۇر ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. «قارا قوشۇن»لار كۆپىرەك تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىدىكى تىكەنلىك، ئابدان، (يۇرت ئىسمى، جانلىق تىلدا «ئابدال»مۇ دېيىلىدۇ). لايسۇ، يىڭسۇ، دۆڭقوتان، قارچۇغا قاتارلىق يۇرتلارغا مەركەزلىك ماكانلاشقان. ئۇلار ياشىغان جايلار پاياتسىز توغراقلىق بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنى «داغلىقچىلار» دېيىشىدۇ. «قارا قوشۇن»لار ھەققىدە ۋەقەشۇناسلار ئارىسىدا ئوخشىمىغان چۈشەنچىلەر بار: بەزىلەر، ئۇلارنى ئۇيقان دەرياسى بويىدا ياشىغۇچى لوپنۇرنىڭ ئەسلىي يەرلىك خەلقى دېسە، يەنە بەزىلەر جەنۇبىي ھۇنلار غەربكە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، لوپنۇر ئەتراپىدىكى يەرلىك خەلقلەر ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن چوڭ بىر قوشۇن تۈزگەن، ئۇلار بېشىغا پۆپۈكلۈك ئۇچلۇق قارا قالپاق كىيىپ، ئۈستىگە قارا رەڭلىك يۇڭ توقۇلما كىيىم كىيگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار «قارا قوشۇن» دەپ ئاتىلىپ قالغان، دېيىشىدۇ. بۇ يەردىكى «قارا» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بۈيۈك، ئالىي، يۇكسەك، چوڭ» مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەممىمىز بىلىمىز. لېكىن مېنىڭ قارىشىمچە «قوشۇن» ھازىرقى زامان تىلىمىزدىكى «قوشۇن» (ئەسكىرىي قىسىم) مەنىسىنى بىلدۈرمىسە كېرەك. چۈنكى 10-ئەسىردىن بۇرۇن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە «قوشۇن» سۆزى ئۇچرىمايدۇ. بىزنىڭچە لوپنۇردىكى «قارا قوشۇن» دەپ ئاتالغان ئۇرۇق نامى بىلەن «قوچۇ»نىڭ ئېتنىك مەنبەسى مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. ھەر ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەنبەسى موڭغۇل دالىسىدا باش كۆتۈرگەن ھۇن ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1-، 3-ئەسىرلەر) خېشى كارىدورىدىن تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردا ياشىغان ئۇلۇغ ياۋچىلار (خەنزۇچە ھۆججەتلەردە يۈەشى، يۈجى دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. غەرب ئالىملىرى قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپ ئۇلارنى «توخار» ياكى «توخرى» دەپ ئاتايدۇ)نىڭ بىر تارمىقى بولغان «قوش» ياكى «قوشۇ» قەبىلىلىرىنىڭ نامىدىن كەلگەن بولۇپ، توخار تىلى بولۇشى مۇمكىن. «توخار» غەرب تىلشۇناسلىرىنىڭ تەلەپپۇزى بولۇپ، قەدىمكى ئورال-ئالتاي تىللىرىدا «توخرى» دەپ ئاتالغان. «توخرى» ئالتاي تىللىرىدا (ھازىر بولسا مانجۇ-تۇنگۇس تىللىرىدا) «ھارۋا»، «ئارابە»، دېمەكتۇر. بۇ نام ھارۋىنىڭ كەشپىياتچىلىرى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدا ھارۋىنىڭ سۈپەتلىمىسى بويىچە «قاڭقا» ياكى «قاڭقىلار» دەپ ئاتالغان. قاڭقىلار نەسەب جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر (ئوغۇر — ئوغۇز) قەبىلە ئىتتىپاقى ئىچىدىكى «قوتىغۇر» (قوت ئۇيغۇر) دەپ ئاتالغان «قوش» (قوشۇ، قوشان ياكى كوشان) قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. بۇ نام قەدىمكى خەنزۇ تىلىنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە «كوشى، گوشى» (« 故师»، « 车师») دەپ خاتىرىگە ئېلىنغان.

بۇ يەردىكى « 车» خېتى ھازىرقىدەك «خې» ئوقۇلماس-
تىن قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «گو، كو، قۇ» (KO ، GO ،
QO) دەپ ئوقۇلاتتى. ئەنە شۇ «قوشۇ» (قوش) قەبىلە-
سى قويقۇ خانىنىڭ باشچىلىقىدا ھازىرقى تۇران دىيارىدا
قوشۇ كاھبەگلىكىنى قۇرغان. بۇ بەگلىك قەدىمكى خەنزۇ-
چە مەنبەلەردە « 车师都尉国» دەپ يېزىلغان بولۇپ،
«قوچۇ بەگلىكى» دېگەنلىكتۇر. دېمەك، بۇ يەردە «ش»
تاۋۇشى «چ» تاۋۇشىغا ئالماشقان. «ش»نىڭ «چ»غا نۆ-
ۋەتلىشىشى تۈركىي تىللارغا مەنسۇپ بولغان ئورتاق تىل
ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ تىل رېئاللىقى بويىچە ئېيت-
قاندا «قوچۇ» (QOCHO) ئاتالغۇسى قەبىلە نامى «قو-
شۇ»دىن كەلگەن. بۇ نام ئەسلىدە ئانتروپونىم بولۇپ،
كېيىنچە توپونىم سۈپىتىدىمۇ ئىستېمال قىلىنغان. مەسىلەن:
مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»
ناملىق ئەسىرىدىمۇ: «قوچۇ ئۇيغۇر شەھەرلىرىدىن بىرى-
نىڭ ئېتى. بەزىدە ئۇ يەردىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ
نام بىلەن ئاتىلىدۇ» دېگەن ئىزاھ ئۇچرايدۇ، ئېنىقكى، بۇ
يەردە «قوچۇ» توپونىملىق مەنە خاراكتېرىگە ئىگە.

ئەمدى ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك، لوپنۇردىكى «قارا
قوشۇن»لار تارىختا خېشى كارىدورىدىن غەربىي جەنۇبقا
سىلجىغان «قوشۇ» قەبىلىسىنىڭ لوپنۇر رايونىدا ماكانلى-
شىپ قالغان بۆلىكى بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇلار ئەسلىي
نامىنى ساقلاپ قالغان، كېيىنچە جانلىق تىلدا «ن» تاۋۇ-
شى قوشۇلۇپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە
خاس ناخشا-قوشاقلىرىدا «قوش»، «قوشۇ» دېگەن
سۆزلەرنىڭ بولۇشىمۇ يۇقىرىقى پىكرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.
ھازىر مەتبۇئاتلاردا «قارا قوشۇن قوشىقى»، «قارا قو-
شۇنلۇقلار قوشىقى» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ. بۇ ئۇرۇق-قەبىلە
نامى يەنى ئانتروپونىم بولغاچقا، يەر-جاي تەۋەلىك مۇنا-
سىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان «لوق»، «لىك» قوشۇمچىسىنى
قوشۇپ ئاتاشقا بولماس. چۈنكى «ئۇيغۇرلۇقلار»، «قا-
زاقلىقلار» دېگىلى بولمىغىنىدەك، «قوشۇلۇقلار» دېيىش
توغرا ئەمەس. «قارا قوشۇنلار» ھەققىدە تىلشۇناس،
ئالىم ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «توپونىمغا دائىر
ئىزدىنىشلەر» ناملىق ماقالىسىدە يەنە باشقىچىرەك پىكىر-
نى ئوتتۇرىغا قويغان. ماقالىنىڭ «قاچۇن» ماددىسىدا
«قاچۇن ھازىرقى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ شەھەر ئىچىدىن ئۆ-
تىدىغان ئۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ بويىدىكى يېزا نامى. مىلادىيە
11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كېرىيەدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش
ئۈچۈن كۆچۈرۈلگەن ئاھالىنىڭ بىر قىسمى ‹قارا قوۋچىن›
ياكى ‹قوچىن›، ‹قوچۇن› دەپ ئاتالغان قوۋم ئىدى...
لوپنۇردىمۇ ‹قارا قوشۇن› دەپ ئاتىلىدىغان قوۋم ياشى-
غان، بۇلارمۇ ‹قارا قوچۇن› بولۇشى ئېھتىمال [8] دەپ يا-
زىدۇ، شۇڭا بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىپ توغرا ۋە ئې-
شەنچلىك يەكۈن چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىككىنچى، «يانلا ئۇرۇقى» — ئۆزلىرىنى «يانلا»
دېيىشىدىغان پېشقەدەملەرنىڭ ئىزاھلىشىچە، «يان تەرەپتە
ئولتۇرغۇچى»، «ياقا-يۇرتلاردىن ئولتۇراقلاشقۇچى»لار-
نى «يانلا» دېيىشىدىكەن. يەنى باشقا رايونلاردىن (ئاسا-
سەن تۇرپان، پىچان، قومۇل، يەنجى (قارا شەھەر)، كۇچا،
ھەتتا خوتەن، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردىن) لوپنۇر بوس-
تانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارنى كۆزدە تۇتقان. يەنە
بەزىلەر مىرەن شەھىرى قۇمغا كۆمۈلۈپ خارابىلىككە ئاي-
لانغاندىن كېيىن ئامان قالغان كىشىلەرمۇ شۇ جايغا يۆتكەل-
گەن، شۇڭا ئۇلارنى بۇ يۇرتلاردىكى قېرىنداشلىرى
«يانلا»، «يان ياقلىقلار» دەپ ئاتاشقان، دېيىشىدۇ. ئۇ-
چىنچى بىر خىل ئىزاھلاشتا، يەنسەي (ئاناساي) قىرغىزلى-
رى شىمالىي قۇملۇقتىن غەربىي رايونغا قاراپ كۆچكەن
مەزگىللەردە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى خېشى كارىدورىدىن
ئۆتۈپ، قاشقوۋۇق (يۈيمىنگۇەن)دىن ئايرىلغان جەنۇبىي
يىپەك يولىنى بويلاپ تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن
ئېقىنىدىكى كەڭ كەتكەن يايلاقلاردا ماكانلىشىپ قالغان ۋە
ئاستا-ئاستا ئۇ جايدا ياشايدىغان يەرلىك ئاھالىلەر قېتىغا
سىڭىشىپ، ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن، ياندىن كەلگەن بۇ
قوۋمنىڭ 1-ئەجدادى كويىوك، 2-ئەۋلادى چاگار، 3-
ئەۋلادى بېردەك، 4-ئەۋلادى قەزى، 5-ئەۋلادى
كۈنبۇك، 6-ئەۋلادى ئېرتەك، 7-ئەۋلادى مامبەت
دېگەن ئاغزاكى رىۋايەتلەر بار [9]. دەرۋەقە، ھازىرغىچە
ساقلانغان بەزى يەرلىك ناخشا-كۈيلەرنىڭ مېلودىيەسىدە
مەلۇم دەرىجىدە قىرغىز ئىرجىرلىرىنىڭ پۇرىقى بارلىقىنى
سېزىمىز. بۇنى ئەلۋەتتە كۈيشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كومپو-
زىتورلىرىمىز تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ. ھازىرغىچە
بۇ ھەقتە ھېچقانداق تارىخىي يازما ئۇچۇرلار بولمىغاچقا
يۇقىرىقى پىكىرلەرنىڭ توغرا-خاتالىقىنى بېكىتىشكە ئامال-

سىز قالدۇق. شۇڭا ئورتاق ئىزدىنىپ بېقىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئۈچىنچى، «جوداخ ئۇرۇقى»، ئۇلار ئۆزلىرىنى «قالۇچى» دەپمۇ ئاتايدۇ. «قالۇچى»لار توغرىسىدىكى يەرلىك رىۋايەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىڭگىزخان ئىستىلاسىدىن كېيىن چوڭ يۇلتۇز ئەتراپىغا ماكانلاشقان موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ لامالىرىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن يىلدا بىر قېتىم تىبەتكە بارىدىغان بولغاچقا دائىم دۆڭقوتاننىڭ غەربىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. بۇ مۇشكۈل سەپەر جەريانىدا ۋاقتى-سائىتى توشۇپ قالغان ئىككى تاۋاپچى ئايال دۆڭقوتان ئاچىلىغا كەلگەندە بىرلا ۋاقىتتا يەڭگىپتۇ. يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان بۇ بىر جۈپ بوۋاقنىڭ بىرسى ئوغۇل، يەنە بىرسى قىز ئىكەن. يولدىكى خېيىم-خەتەردىن ئەنسىرىگەن بۇ تاۋاپچى موڭغۇللار بۇ بىر جۈپ پەرزەنتنى شۇ جايدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ بېقىۋېلىشىغا تاشلاپ كېتىدىكەن ۋە ھەر يىلى تاۋاپ مەزگىلىدە ئۆزلىرىنىڭ بۇ پۇشتىنى يوقلاپ تۇرىدىكەن. يىللار ئۆتۈپ بۇ بىر جۈپ موڭغۇل پۇشتى چوڭ بولۇپتۇ ۋە بىر-بىرىگە ئۆيلىنىپتۇ. مانا شۇ بىر جۈپ ئوغۇل-قىزدىن كۆپەيگەنلەر ئۆزلىرىنى «جوداخلار» [10]» ياكى «قالۇچى» دەپ ئاتاشقانىكەن دەپ ھېكايە قىلىنسا، يەنە بىر خىل رىۋايەتتە، چوڭ يۇلتۇز ئەتراپىدىكى موڭغۇللار لوپنۇرلۇقلارنىڭ بېلىقچىلىق ھۈنىرىگە ناھايىتى قىزىقىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىر جۈپ پەرزەنتلىرىنى مانجا (بېلىق تۇتىدىغان تور) بىلەن ئالماشتۇرغان. بۇ موڭغۇل پەرزەنتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى ئالا تولو، يەنە بىرسىنىڭ ئىسمى چالى تولو ئىكەن. ئۇلار چوڭ بولۇپ ئەر-خوتۇن بولۇپتۇ، ئۇلاردىن قالغان نەسىللەر ئۆزلىرىنى «قالۇچى» دەپ ئاتىغانىكەن، يۇقىرىدىكى ھەر ئىككى رىۋايەت مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە. بۇ ئۇرۇق كۆپرەك دۆڭقوتان ئەتراپىدىكى «لايسۇ»غا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى «لايسۇلۇق مانجاچى» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ ئۇرۇقلار توغرىسىدا ھازىرغىچە قولىمىزدا ھېچقانداق يازما ئۈچۈر بولمىغاچقا، بەزى ۋەقەشۇناسلارنىڭ ئاغزاكى رىۋايەتلىرىگە تايىنىشتىن باشقا ئامال بولمىدى، شۇڭا بۇ ھەقتە ئىزدەنگەنلەرنىڭ تولۇقلىشىغا موھتاجمىز.

لوپنۇرلۇقلار شۇ رايوننىڭ تەبىئىي شارائىتى تۈپەيلىدىن جەمەتنى بىرلىك قىلىپ كۆچمەن ھالەتتە تارقاق ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا جەمەتچىلىك ئىزنالىرى باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىغا قارىغاندا بىر قەدەر تولۇق ساقلانغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەتتە ئەۋلادىنىڭ نەسەبنامىسىنى بىلىدىغانلار خېلى كۆپ نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. ئەلۋەتتە نەسەب تارىخى شۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشنىڭ بىر بەلگىسى بولغاچقا، ئۇنىمۇ قېزىش، رەتلەش ۋە ئىسخېملاشتۇرۇش مۇھىم ئانتروپولوگىيەلىك قىممەتكە ئىگە.

مەن بۇ ماقالىدە ئۈچ قېتىملىق لوپنۇر زىيارىتى جەريانىدىكى تەسىراتلىرىمدىن قىسمەن تەمەچلەرنى ھۇزۇرۇڭلارغا سۇندۇم، لوپنۇرشۇناس دوستلارنىڭ تولۇقلىشىنى ۋە تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئىزاھاتلار:

[1] «ھەيدىن تۆرەم» — شۋېتسىيەلىك مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى سۋېن ھېدىن لوپنۇرلۇقلار «ھەيدىن تۆرەم» دېيىشىدۇ.

[2] ئابدال — لوپنۇردىكى يەر ئىسمى.

[3] جۇسۇن — سۇزۇك.

[4] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 3-، 8-بەتلەر.

[5] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، 8-بەت.

[6] ئەسئەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 102-، 103-، 104-، 107-، 108-بەتلەر.

[7] ئىبراھىم مۇتىئى: «تەكلىماكان ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەرلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1996-يىلى 1-سان، 108-بەت.

[8] ئىمىن تۇرسۇن: «توپونىمغا دائىر ئىزدىنىشلەر»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى، 1996-يىلى 3-سان، 43-بەت.

[9] بۇ ئاغزاكى رىۋايەتنى 1977-يىلى 8-ئاينىڭ 26-كۈنى دۆڭقوتان بېزىسىدا ئۇيۇشتۇرۇلغان پىشقەدەملەر سۆھبىتىدە خاتىرىلەنگەن خاتىرەمدىن ئالدىم.

[10] چوداغ — موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «چو» — بۇت، «داغ» — تاۋاپ مەنىسىدە.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى.